

ՄԱՐԻՆԱ ԷՂՈՒՎՐԴԻ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

**Դաշնակահար,
Երևանի Կոմիտասի անվան
պետական կոնսերվատորիայի դասախոս**

Մինչև այսօր պահպանված և աշխարհի հնագույն մշակույթներից մեկը համարվող հայկական մշակույթի ազգային ոճի մասին գրելը, հարկ է անդրադարձնել հայկական ծագման, սկզբնավորման և ազգագրության ընդհանուր օրինաչափությունների վրա:

Հայկական հնագույն նախաէթնոսը ձևավորվել է Առաջավոր Ասիայի ու Արևմտյան Միջերկրածովյան բազմաթիվ հնագույն մշակույթների իրար հետ առնչվելու միջոցով:

Հնագույն հայերեն լեզվի ծագումը, որը դասվում

Այսպիսով, ի տարբերություն խառնված դիալեկտների նպատակապես կրողների (հնդիրանական, հունական) նախահայկական ցեղերը, որոնք ներկայացնում էին հայկական դիալեկտով հանրությունը, ի սկզբանե ցուցաբերում էին աշխարհաքաղաքական կայունություն և հաստատունություն, և հետևաբար, միգրացիոն անշարժություն, ինչպես նաև կապվածություն իրենց սկզբնական տարածքների հետ: Ի վերջո, դա հանգեցրեց նրան, որ նախահայկական մշակույթը դիրքավորելով իրեն, որպես անհանգիստ տարածաշրջանի «կենտրոն», ազարված լինելով տարբեր տարածական-աշխարհագրական կենտրոնախույս չգողականություններից և միևնույն ժամանակ իր մեջ ներառելով հարակից էթնոմշակութային համակարգերի բոլոր հնարավոր մշակութային ու պարմական ազդեցությունները, իսկապես հայրնվեց Հին աշխարհի բազմաթիվ քաղաքակրթությունների խաչմերուկում և դարձավ բազմաբնույթ մշակութային արժեքների միջնակետը:

Չնայած տարբեր գործոնների առկայությանը,

ԴԱՏԱՄԱՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Մ Շ Ա Կ Ո Ւ Յ Թ Ի Ա Ր Ժ Ե Ք Ա Վ ՈՐ ՈՒ Ղ Ղ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր Ը

է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին, սկիզբ է առնում, Բ.ժ.ա. IV-III հազարամյակներում: Հայոց լեզվի պարմության ուսումնասիրությունը լույս է սփռում հայկական մշակույթի պարմության շարժարանների վրա: Հետազոտում, Բ. ժ. I-ին հազարամյակում նախահայերը տարածվելով հայկական լեռնաշխարհում՝ հակվեցին խուրիտարարական դիալեկտին, որի հետևանքով տեղի ունեցավ տեղի ամբողջ բնակչության լայնածավալ հնդեվրոպականացումը և իշխող դարձավ նախահայերեն լեզուն:

Այդ լեզվային հանրության հետագա ճակատագիրը կապված է շերտավորման գործընթացների, մասնավորապես դիալեկտի մասնավորացման հետ: Հնդիրանական դիալեկտի առանձնացումից հետո հունահայկական դիալեկտն այդ տարածքում պահպանվեց ևս մի որոշ ժամանակ: Հետազոտում, հնդիրանական դիալեկտի կրողները գաղթեցին դեպի Արևելք և Հարավ՝ իրենց հետագա պարմական բնակավայրերը: Հունական դիալեկտի կրողները գաղթեցին դեպի Արևմուտք, Փոքր Ասիա, Էգեյան ծովի կղզիներ, իսկ այնուհետև Բալկաններ, Եվրոպա: Հայկական դիալեկտի կրողները մնացին Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ անարտոլիական լեզվաշխարհի ներկայացուցիչների հետ մտնելով տարբեր փոխհարաբերությունների մեջ: Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհը հանդես էր գալիս ոչ միայն հնդեվրոպացիների նախահայերենի, այլև որպես Եվրասիայի էթնոգենետիկ քաղաքակրթության ու մշակութային հզոր կենտրոն, որն առաջնային թռիչք փվեց Հին աշխարհի բազմաթիվ կենտրոնախույս գործընթացների:

որը հանգեցրեց հայերի աշխարհով մեկ ցրվելուն (պարմերազմներ, գերություն, բնագաղթումներ, տարահանումներ, բնաջնջումներ) Հայկական լեռնաշխարհը և Արարատ լեռը շարունակում էին մնալ նախաքաղաքակրթության կենտրոն, հայոց լեզվի և հայկական մշակույթի ծագման վայր, ինչպես նաև հազարամյակների ընթացքում պաշտամունքային ու սրբազան վայր հայ ժողովրդի համար:

Արդեն իսկ սկզբնավորման առաջին ճյուղավորումները հին հայկական մշակույթը բաշխում էին հույների ու պարսիկների միջև: Արևմուտքի ու Արևելքի միջև հայրնված հին հայերի կարգավիճակը մեծ ազդեցություն ունեցավ մշակույթի վրա. մի կողմից իրար խառնված մշակույթների և քաղաքակրթությունների կենտրոն հանդիսանալը, մյուս կողմից սահմանային վիճակը ծրագրավորեց հայ ժողովրդի մշակույթի «ողբերգական նուրան», որը պայմանավորված էր Հայաստանի՝ Արևմտյան ու Արևելյան մասերի բաժանվելու անընդհատ ու կրկնվող պառակտումների հետ:

Հայկական լեռնաշխարհը միաժամանակ դարձել էր պայքարի դաշտ տարբեր քաղաքակրթությունների համար՝ իրենց գերիշխանությունն այստեղ հաստատելու համար, և հայկական էթնոսի գոյատևման ու ինքնահաստատման տարածաշրջան, որը դարձել էր ռազմատենչ հարևանների կողմից ագրեսիայի մտրակային առարկա: Իսկ հայկական մշակույթն՝ իր հազարամյա ինքնատիպությամբ և, ինչ-որ տեղ, նաև արժեքային-իմաստաբանական եզակիությամբ դարձավ հավերժական «գրգռիչ» խթան հարևան նվաճողների համար, սակայն մի-

Երաժշտական ՅԱՅԱՍՏԱՆ 1-2(40-41)2011

ևնույն ժամանակ բազմաթիվ անկրկնելի նորարարությունների ու ընդհանրացումների սկզբնաղբյուր:

Հայկական մշակույթի ինքնատիպությունն ու եզակիությունը պայմանավորված էին այդ նույն հակասական մշակութային իրադրությամբ՝ հարեվան քաղաքակրթությունների կողմից հայերի ու նրանց յուրօրինակ մշակույթի դեմ կատարվող բազմաթիվ ուրնչգություններով, որոնք չգրում էին ոչնչացնել հայկական մշակույթը և պարտադրել իրենց՝ զավթողների մշակույթը: Այս բոլորը հայկական մշակույթի մեջ չհավորեցին գոյարևելու, ինքընապահպանման և ինքնուրույնության անառարկելի դիրքորոշումներ: Գոյարևելու նման մտրեցումներ, սովորաբար, չհավորվում են կամ Սփյուռքի գաղթօջախների մշակույթի մեջ, կամ երկար ժամանակ սեփական պետականություն չունեցող ժողովրդի մեջ, որի համար որպես ազգ կամ էթնիկ խումբ՝ լեզվի, կրոնի, մշակույթի ինքնատիպության առկայությունը հանդիսանում է գոյարևելու և հետագա զարգացման համար գրեթե միակ պայմանը:

Այս երկու հանգամանքներն էլ բնորոշ են եղել հայ ժողովրդին, որը շար դարեր ապրել և դեռ ապրում է սիրոված ամբողջ աշխարհում և հաճախ զբրկրված իր պետականությունից՝ ամեն անգամ կարծես թե ընդմիջյու:

Այս առումով կարևոր եզրակացության է եկել նշանավոր անգլիացի կովկասագետ Դեյվի Մ. Լենգը: Հայ ժողովրդի մասին իր հանրաժանոթ աշխատության մեջ նա գրել է. «Հայաստանի ռազմավարական դիրքը մշտապես նրան կանգնեցնում էր ամեն տեսակի ներխուժումների առջև: Հարավից, կովկասյան միջանցքում, Հայկական լեռնաշխարհը հատում ու շրջանցում էին հյուսիսային ազգերը, որոնք շարժվում էին եվրասիական տափաստաններից դեպի Հարավ, կամ էլ Մերձավոր Արևելյան նվաճողները, որոնք շարժվում էին դեպի Հյուսիս, որպեսզի գերիշխանություն ունենային Սև և Կասպից ծովերի ափերում: Հայաստանը անպայման հայտնվում էր ցանկացած տիրակալների մրցակցության ճանապարհին, ովքեր ձգտում էին վերահսկողություն հաստատել Փոքր Ասիայում, Բոսֆորում, Պարսկաստանում և Կենտրոնական Ասիայում: Վաղնջական ժամանակներից այդ քաղաքական լարվածությունը մշտական գործոն էր Մերձավոր Արևելքում և Ռուսաստանի հանդես գալն այս ասպարեզում առճակատումը դրեց նոր հարթության վրա: Կայսրությունների բոլոր ընդհարումների ժամանակ հայերը հայտնվում էին երկու պատերազմող ճամբարների միջև, որն էլ իր հերթին վնաս էր հասցնում նրանց տնտեսությանը և դժվարացնում սոցիալական զարգացումը»:

Միևնույն ժամանակ քաղաքակրթության զարգացման բացասական գործոններին դիմակայելը օժանդակեց կործանարար ուժերի մշակութային հակազդեցության և հայկական մրաժողության դրսևորման մեխանիզմների չհավորմանը: Այդպիսի շրջապարտյրի մեջ ողջ մնալու համար պահանջըվում էին ֆիզիկական ու մտավոր բացառիկ արժանիքներ, դիմացկունություն ու հարմարվողականու-

թյուն: Հնագույն շրջաններից եկող Հայաստանի շար հարևան երկրներ անհետացել են աշխարհի քարտեզի վրայից, իսկ հայերը ոչ միայն գոյարևեցին, այլև սրեղծեցին հզոր ու անկասխ պետություն, չհավորեցին յուրօրինակ, բազմակողմանի ու անկրկնելի մշակույթ:

Հնագույն ժամանակներից կազմավորված հայկական մշակույթի ինքնատիպության և բացառիկության կարևորագույն ապեկրներից էր նրա միասնական ներուժը, այն է՝ չդավաճանելով իր բնությանը, չիրաժարվելով վաղնջական արժեքներից ու ավանդույթներից յուրացնել իրար առնչվող մշակույթների բազմապիսի արրիքուրներ և միավորել դրանք պարշաճ հայկական հիմքով՝ զարգացնելով ու հարստացնելով այն: Տարբեր մշակույթների երկխոսության միտումը, որը հանգեցնում էր րպավորիչ մշակութային համադրության, հարակ դրսևորվել է հայկական մշակույթի պարմության մեջ՝ հնագույն ժամանակներից մինչև օրս:

Այդ միտումն արրահայրվել է ոչ միայն մշակույթի մեջ: Նույնիսկ հայոց լեզվի օրինակի վրա կարելի է դարել միջմշակութային կապերի բազմազանության մասին, որը հնագույն ժամանակներից իր կնիքն է դրել հայոց լեզվի չհավորման վրա: Հին հայերեն լեզուն իրենից ներկայացնում է հաջորդականության իրար վրա կառուցված բառային շերտեր, որոնք պարկանում են րարբեր մշակութային պարմական և լեզվական աշխարհների: Շար դեպքերում այդպիսի բարդ կառուցվածք ունի նաև հայկական երաժշտությունը:

Հնադարյան հայկական մշակույթի նշանակալից ու հսկայական լեզվական-սոցիալական և մշակութային-իմաստաբանական մերձավորությունը իր հարևան արևելյան մշակույթների հետ՝ ինչպես հնդեվրոպական, այնպես էլ ոչ հնդեվրոպական, րեսականորեն կարող էր հանգեցնել երկու իրարամերժ հերևանքների. կամ բոլոր հարակից լեզունների և մշակույթների ընդհանուր չույմանը, իսկ դա կնշանակեր հայկական մշակույթի րարալուծում իրեն շրջապարող քաղաքակրթական-մշակութային միջավայրի մեջ (որին և չգրում էին Հայաստանի ռազմարենչ ու հզոր հարևանները), կամ հայկական քաղաքակրթության ու մշակույթի ավանդույթների յուրացման հզոր միտումների ու ռազմավարությունների «գոյարման» ու «ինքնահասարման» մշակութային դիմադրության չհավորմանը, մի շարք այլ՝ օրար ու թնամական էթնիկ կազմավորումների կողքին:

Այդ երկու միտումներից առաջինը, բարեբաիրաբար, հայկական մշակույթի համար եղավ երկրորդական և ենթակա երկրորդին: Այն ծառայեց հայկական մշակույթի կառուցվածքային հարըսրացմանը և իմաստաբանական ինքնակարգավորմանը՝ ի հաշիվ իրար իսռնված մշակույթների: Ի դեպ, առանց այդ մշակութային ինքնակարգավորման աճի անհնար կլիներ նաև լիարժեք մշակութային դիմադրությունը չույման միտումներին: Մակայն երկրորդ միտումը, ընդհակառակը, նպարակառուղղված չհավորվում էր, ճնայած կրոնական,

Մշակութաբանություն

քաղաքական և մշակութային ճնշմանը: Չնայորվում էր՝ հակառակ հարևան էթնիկ կազմավորումների ռազմական ագրեսիայի:

Հայկական քաղաքակրթությունը գիրակցելով հարևան արևելյան բռնապետական պետությունների այդ միությունները՝ որպես օտար ու բջնամական հայ ժողովրդի ու նրա մշակույթի համար, նպատակաուղղված ընկրում էր քաղաքակրթության զարգացման իր սեփական ճանապարհը: Հարավային ուղղությունը պատմականորեն կապված էր զավթելու, կեղեքելու, ազգային մշակույթի ու քաղաքակրթության վերացման հետ: Այս վրանգները հետպայլնում էին հայ քաղաքակրթությանը սկսած շումերների ժամանակներից մինչև քեմալական Թուրքիան: Հայաստանի զարգացման արևմտյան և արևելյան ուղղությունները անբաժան էին երկրի ու մշակույթի պառակման սպառնալիքից՝ Պարթևաստանի ու Հռոմի, Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի, Իրանի ու Թուրքիայի միջև:

Հայաստանը լինելով «սեղմված» ռազմատենչ ու բռնակալական քաղաքակրթությունների միջև սրիպված էր փնտրել դաշնակիցների, ընկերների և ուժեղ հովանավորների: Հայաստանի համար այդպիսիք հանդիսացան Հռոմը, Վրաստանը, հետագայում Բյուզանդիան և վերջապես Ռուսաստանը: Այսպիսով, նշագծվեց Հայաստանի քաղաքակրթության զարգացման հյուսիսային ուղղությունը, պատմականորեն փարբեր չներով, որն այս կամ այն կերպ, սերտորեն առնչվում էր եվրոպականացման, քրիստոնեականացման և միջմշակութային ինտեգրացիայի հետ: Հյուսիսային ուղղության չեղարկումը մշակութային-պատմական ու աշխարհաքաղաքական փոփոխությունից օրինաչափ էր և անխուսափելի:

Անդրադարձնալով XX դարին, պետք է նշել, որ այն նշանավորվեց փեխնիկական բացահայտումների աճով: Մարդկության պատմության ընթացքում այդ բացահայտումները գեղարվեստական մշակույթում սրանում էին իրենց անմիջական արտացոլումը: XX դարի մշակույթի փեխնիկացվածությունը նույնպես հետք թողեց ժամանակակից գեղարվեստական գործընթացների վրա: XX և XI դարերի սահմանագծի իրենից ներկայացնում է կյանքի բոլոր ոլորտների անցումային շրջան՝ քաղաքական, փնտրական, սոցիալական, հոգևոր և այլն:

Հայաստանում շար գայրուն դրսևորվեց անցումային շրջանը, քանի որ այն համընկավ խորհրդային կարգերի փլուզման և հասարակական նոր հարբերությունների չեղարկման հետ: Սակայն ոչ միայն Հայաստանին էին բնորոշ այդ գծերը: Ամբողջ աշխարհում դրանք դրսևորվում էին համարաբարձ և բազմաբնույթ: Այդպիսի անցումային շրջանները, որպես կանոն, զուգընթաց են դարերի հերթափոխին: Գեղարվեստական մշակույթը հանդիսանում է մշակույթի անբաժանելի մասը: Մարդկության գոյության ընթացքում գեղարվեստական մշակույթը չեղարկվել է որպես քաղաքակրթության համակարգ, որտեղ առաջարար դերը պատկանում է արվեստին: Սակայն արվեստն ինքը նույնպես քաղաք-

ազ է բազմաթիվ քաղաքակրթության, ինչպես գեղարվեստական մշակույթը: Աստիճանաբար արվեստից՝ որպես ընդհանուր-միասնական ամբողջականից սկսեցին աչքի ընկնել առանձին փեխակներ: Յուրաքանչյուր նոր դարաշրջան մի կողմից ծնում էր արվեստի նոր փեխակներ՝ լայնացնելով դրանց արտահայտչամիջոցները, զարգացնելով լեզուն, մյուս կողմից՝ օժանդակում էր նրանց փոխազդեցությանը, միմյանց համալրելուն:

Անցման շրջաններում աշխուժանում էին արվեստի զարգացման նոր, ավելի ժամանակակից միջոցների որոնումները: Տեխնիկայի զարգացումը՝ լինելով զուգընթաց արվեստի զարգացմանը, հարբարացնում էր այն՝ որոշակիորեն ազդելով նրա արտահայտչամիջոցների վրա: Այդպիսի անցումային շրջան հանդիսացավ XIX-XX դարերի սահմանագիծը, երբ գեղարվեստական արեղծագործական արվեստը հարարացրեց իր լեզուն, ընդլայնեց արվեստի յուրաքանչյուր առանձին փեխակի հնարավորությունները, չեղարկեց արվեստների նոր չևերի համադրությունը:

Գեղարվեստական մշակույթի ժամանակակից դարաշրջանը առանձնանում է անցումային շրջաններին բնորոշ բոլոր առանձնահատկություններով: Ազգային մշակույթը լինելով համընդհանուր համարեքարի մեջ, մի կողմից սպառում է իր մշակույթի ազգային ավանդույթներից ուղղակի կախվածությունը, այսինքն, ազգային քաղաքակրթության փոխարեն ազգային արվեստի մեջ վճռականորեն ներխուժում են գլոբալ թեմաներ ու պրոբլեմներ, մասսայական մշակույթի փարածված ժանրեր, գեղարվեստական ու ոճական փարբեր եղանակներ, որոնք այսօր ընդունված են ամբողջ աշխարհում և այլն, մյուս կողմից՝ մշակույթը ավելի ու ավելի քիչ է ենթարկվում գաղափարաքաղաքական համաշարմանը: Այս պայմաններում հաճախ է սրեղծվում այն փոխվորությունը, որ ազգային մշակույթը շար դեպքերում վերջնականապես սպառում է իր դարերով սրեղծված ու պահպանված արժեքները, գրկվում իր ազգային առանձնահատկություններից՝ խառնվելով համաշխարհային գլոբալիզացիայի գործընթացին:

Հերիտրիդային Հայաստանի ճգնաժամը հարկապես հիվանդագին արտահայտվեց կրթության և մշակույթի մեջ: Հայաստանի պատմական-մշակութային ժառանգությունը այժմ, ինչպես երբեք, կարիք է գզում ապագայի վերահամարավորման: Արժեքների համակարգը, որը չեղարկվել է այս կամ այն ժողովրդի մուր պատմական փարբեր դարաշրջաններում չպետք է միայն արչանագրվի և պահպանվի: Անհրաժեշտ է ցույց տալ, թե ինչ դեր ունեցավ այն փյալ ժողովրդի պատմության մեջ: Մշակույթի կառուցվածքի ու այն կյանքում իրագործելու ազգային արժեքների դերը կասկած չի հարուցում: Ավելին, ամենից հաճախ մշակույթը, որպես հասարակական յուրահարույկ երևույթ որոշվում է նրա գործունեության արժեքային համակարգերի միջոցով:

2001 թ. Հայաստանը նշեց քրիստոնեության ըն-

դունման 1700-ամյակը, որը համաշխարհային նշանակության իրադարձություն էր, յուրաքանչյուր հայի համար հպարտության առարկա, իսկ պաշտպանելով իր անկախությունը՝ հնարավորություն ստացավ ճանապարհի հարթել իր մշակույթի հետագա կարարելագործման համար, փայլով նրան հարակ ձևեր և ժամանակակից ուրվագծեր: Պարմական և փիլիսոփայական գրականության մեջ ակտիվ քրեկարկվում է հայկական մշակույթի բնույթը՝ Արևելքի ու Արևմուտքի մշակույթների համադրություն, այն է՝ այդ մշակույթի հայկական մարքի ուղղվածության ինքնատիպության շուրջ վեճերը, որոնք կրում են ոչ միայն համընդհանուր մշակութային և գեղարվեստական-էսթետիկական, այլև՝ քաղաքական բնույթ:

Հայաստանի հետ համադրվող «Արևելք» և «Արևմուտք» հասկացությունները հանդես են գալիս ոչ որպես աշխարհագրական շրջաններ, այլ, որպես քաղաքակրթության և մշակութային զարգացման երկու յուրահատուկ տեսակներ: Արևելքը՝ որպես ավանդական հասարակություն և ավանդական մշակույթ, Արևմուտքը՝ տեխնոլոգիական քաղաքակրթություն: Հայաստանը գնում է սեփական ճանապարհով՝ իր զարգացման մեջ միավորելով Արևմտյան և Արևելյան երկրների առանձնահատկությունները, չնայած իր պարմամշակութային զարգացմամբ, անկասկած, ավելի հակված է Արևելքին:

Չնայած այն բոլոր ցնցումներին, որ կրեց Հայաստանը, հայերի վերաբերմունքը հիմնական մշակութային արժեքների նկատմամբ մնացել է գրեթե անփոփոխ: Տեղեկարվական հագեցվածության և սոցիալական ճգնաժամի պայմաններում հարկապես ավանդական արժեքներն են, որ հանդիսանալով մշակույթի հիմք, բնդհանուր առմամբ կարարում են կարգավորող դեր, ինչպես մշակույթի, այնպես էլ անհատի մակարդակով, հնարավորություն ստեղծելով հայ ժողովրդին գոյարևել քառային իրավիճակների ժամանակ:

Մարդիկ, որոնք ունեն խորապես արմատավորված հոգևոր արժեքներ, խիզախորեն կդիմակայեն ցանկացած աղետի, ողբերգության, արհավիրքի: Այդ պարճառով հայ ժողովրդի ավանդական հոգևոր արժեքների նկատմամբ հավարարմությունը ազգային ավանդույթների և ազգային ինքնու-

թյան բոլոր վերափոխումների ժամանակ հույս է ներշնչում:

Պարմությունը վկայում է, որ մարդիկ միշտ բնդունակ են եղել այսպես թե այնպես ստեղծել հասարակության ու մշակույթի նոր ձևեր, որոնք կարողացել են հաղթահարել ճգնաժամային փարթեր իրավիճակներ: Շարժումը դեպի մշակութային գոբբալ համակարգ, կարծես թե անխուսափելի է նոր համաշխարհային միությունների համատեքստում, սակայն այն չպետք է կրի ձևական բնույթ, որը կհանգեցնի անհասկանալի երևույթների ստեղծման: Այդ արհեստական, ոչինչ չարքահայրող մշակութային երևույթները, որպես կանոն, լինում են միայն անկայուն և կարճատև, չեն համապարարասանում ավանդական մշակութային համատեքստին և սեփական նախորդմանը հասարակության մեջ:

Կարելի է եզրակացնել, որ ժամանակակից գոբբալ ճգնաժամից դուրս գալու համար պետք է հասարակական միջմշակութային երկխոսություններ, փնդրելու և գրնելու այնպիսի ձևեր, որոնք մի կողմից կարող են ապահովել համաշխարհային գոբբալ նմուշների, մշակույթի չափանիշների ու տեխնոլոգիաների, մյուս կողմից այս կամ այն երկրին բնորոշ՝ սեփական փորձի և մշակութային ավանդույթների օրգանական համադրումը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Старостин С. А., Индоевропейско–северокавказские изоглоссы., /Древний Восток: этнокультурные связи., Москва, 1988, стр.152–153.
2. Дьяконов И. М., Пути истории: от древнейшего человека до наших дней., /Восточная литература., Москва, 1994.
3. Ленг Д., Армяне: Народ–созидатель. (Серия “Загадки древних цивилизаций”) М.: ЗАО Центрполиграф, 2009.

Րезյումե

Историко-аналитическая статья пианистки, педагога Ереванской государственной консерватории им. Комитаса Марины Эдуардовны Мартикян "Ценные направления армянской культуры" посвящена культурологическим вопросам возникновения и развития армянского языка, одного из древнейших представителей индоевропейской ветви.

В статье, написанной с отличным знанием языка, рассматриваются проблемы развитие филологии, культурологии и языкознания от древности до наших дней.

Summary

Pianist, Pedagogue of Yerevan State Conservatory Marina E. Martikyan writes the *historical analytical* article "The valuable ways of Armenian culture". The article is about the Indo European language, its historcal past, and nowadays raised problems in Armenian culture and linguistical thinking. In article is about the evolution of philology, culturalology and linguistics from ancient times to our days.